
Discipline and Punish in *Bayhaqi History*: An Analysis of «Hasanak the Vizier» under Michel Foucault's Theories

Moslem Zolfagharkhani; Assistant Professor, Hakim Sabzevari University*

1. Introduction

Abu'l-Fadl Muhammad ibn Husayn Bayhaqi (died in 1077) in his book *Bayhaqi's History* "The Execution of Hasanak the Vizier, Peace be upon him" presents both a dramatic history and an execution rite in Ghaznavid Period of Iranian history. His text enjoys an exact and cubic style of writing along with a subtlety of thought and language. Bayhaqi is a master of theatric style who put the reader at the core of events to be able to observe the history. In fact, detailed occurrence-telling and rendering the truths in his book help the readers to carefully see, hear, and feel characters' actions and speeches, and to watch the running scenes. Such a presentation of history is a good site for sociological analysis and cultural discussions. Hence, the present research aims at studying *Bayhaqi's History* and its dramatic execution based on Michel Foucault's theories in *Discipline and Punish: the Birth of the Prison* (1977). The major aim of this paper is to pursue torture, torment, power, and punishment according to what Foucault expounded in his analytical book. However, text analyses under the modern theories which are the products of the new world and its complicated societies never carry contemporary reader to the old time, but bestows new and fresh outlooks on the text and increases the pleasures of reading.

2. Methodology

This research benefits an analytical-descriptive method and embraces a library-based inquiry. Discussing and evaluating classical works according to modern theories is a proper means to make a bridge between the past and the present. This study attempts to find answers

* Corresponding author. E-mail: m.zolfagharkhani@hsu.ac.ir.
DOI: 10.22103/jll.2019.13300.2589

to these questions: 1. How Bayhaqi as a classical author/historian could reveal the lifestyle of people and dramatize the state's behavior? To what extent Michel Foucault's patterns of torture, power, and torment can be traced in *Bayhaqi's History*? 3. Is *Bayhaqi's History* an authentic and documentary text where one can behold Iranian culture and political activity in Ghaznavid Period?

3. Discussion

Torture and execution of Hasanak the Vizier in *Bayhaqi's History* is an example of power relations and its direct influences on the society and people. Bayhaqi presents a straight and perfect picture of Ghaznavid period of Iranian history and the power matrix of the time. By a detailed analytical method of writing and insisting on verisimilitude and facts, Bayhaqi wants to keep a history which is far from bigotry and biased outlooks; his major aim is to make his text reliable and his history trustworthy. The writer depicts the events and tries to analyze reasons and causes behind those events, and to find why Hasanak was tortured hard and then executed. Bayhaqi insists that the kings become furious by three stuffs: cursing and malediction; opening the secrets; and ravishment and raping in harem.

In his book *Discipline and Punish: the Birth of the Prison* (1977), Michel Foucault illustrates that power does not exist but there are the individual relations with which power becomes meaningful. His outlook toward power is not pejorative but positive in that it functions in our division of the true and the false as well as the good and the evil. His discussion of power reveals the interconnections between mechanisms of power and economic and political institutions. For example, in the 17th and 18th centuries in Europe, a new mechanism of power emerged which was exercised over bodies by a system of surveillance which was based on minimum expenditure and maximum return.

Foucault in his *Discipline and Punish* historically traces the roots and origins of power. He outlines three sorts of ways of organizing the power to punish which are penal tortures, humanitarian reform, and penal incarceration (Smart, 1985: 80). The first organization of

punishment deals with monarchal law and the exercise of sovereign power. Here, the punishment is spectacular, public, ritualistic, and violent. The power and force of the king is displayed to reveal “for all to see the power relation that gave his force to the law” (Foucault, *Discipline and Punish*, 1995: 25). The second method of exercising power seeks to achieve more effectively, regularity, and detail, so that to “increase its effect while diminishing its economic cost ... and its political cost” (Foucault, *Discipline and Punish*, 1995: 28). Therefore, the punishment becomes appropriate to the crime. Here, the crime is not viewed as an offence against the body or the will of the sovereign but against the society. The last way of organizing the power rests on the penal incarceration. According to Foucault, this mode of punishment or prison had long been established in monasteries, armies, and workshops. Here, the hierarchical observation, normalizing judgment, and the examination are the main instruments. Therefore, due to the hierarchical observation, visibility and power are interrelated.

In all his approaches, Foucault’s treatment of history is “non-event-oriental history” rather than “history of events”, in which he concentrates on comparative methods, structuralist insights and statistical discussions. According to Foucault, an event “is not a decision, a treaty, a reign, or a battle, but the reversal of a relationship of forces, the usurpation of power, the appropriation of a vocabulary turned against those who had once used it, a feeble domination that position itself as it grows lax” (Gutting, 1996: 40). Therefore, with his ‘diagnostic’ and comparatist method, Foucault’s spatialized and mapping thinking goes far beyond the common and traditional view of history which seeks to ascertain the truth as it actually happened. He is interested in space rather than time, and makes his readers feel themselves among the events rather than standing in a corner and looking at them.

Likewise, Abu’l-Fadl Bayhaqi in his drawing of Hasanak the Vizier’s tortures and execution, renders body and pain; he reveals how power and its dominating nature captures both body and soul of the victim. King Mas’ud of Ghazni has his own political tactics by which he dominates the body of the convict and spread his power throughout

the society to the lowest layers. During the Ghaznavid period, by developing a naked power and making people watch some ceremonial theatres of power, the monarchs attempted to reinforce their reign and power pillars. Such ceremonies were public, spectacular, ritualistic, and violent. Therefore, bodies were central to the attention of power holders and courtiers.

4. Conclusion

Analyzing torment, torture, and power based on Foucaultian patterns and theories may reveal the relationship of power with society. In *Bayhaqi's History*, the triangle of King, Caliph, and the convict in the glorious theatre of execution, and the political ceremony in which the convict turns to be a symbol of king's antithesis all indicate penalty and punishment as an invigorating phenomena that nourish king's power and will. Foucault insists that a total economics of power has been utilized in the executions and their extravagances. Hasanak the Vizier is a victim of power game and its consequent destructive outcomes; he is at the lowest part of this theatre of execution and political territory. That is why Foucault avers that the body is at the core of punishment and its mechanism. Hence, *Bayhaqi's History* is a mirror of power relationship encompassing technologies of politics and economics. In this power relationship, an execution is a tool to compensate the lack of imperial rituals; that is execution is replaced with coronation, king's arrivals at big cities, and other kingly rites and customs. This is an attempt to make people remember the dignity and glory of monarchs periodically.

Key words: *Bayhaqi's History*, Abu'l-Fadl Bayhaqi, Michel Foucault, Discipline and Punish, Ghaznavid Period, Sociology of Literature.

References [In Persian]:

- Ardeshiriyani, Shahram. (2015). "A Newhistorical Study of *Bayhaqi's History*". *New History*, 13, 3-28.
- Asgharzadeh, M., Eskandari, H., & Sabzalipour, J. (2012). "Cinematic Portraiture in *Bayhaqi's History*". *Researches on Belles Lettres*, 22, 65-95.

- Bayhaqi, Abu'l-Fadl. (2014). *The Visual Brocade: Bayhaqi's History* (M. Yahaghi & M. Seyyedi, Rev.). Second Ed. Tehran: Sokhan Press.
- Browne, Edward G. (1988). *A Literary History of Persia: From Ferdowsi to Saadi* (F. Mojtabayi, Trans.). Fourth Ed. Tehran: Morvarid Press.
- Eslami Nadoushan, Mohammad Ali. (1995). "Abu'l-Fadl Bayhaqi's Worldview" in *In Memory of Abu'l-Fadl Bayhaqi: A Collection of Lectures in Commemoration of Bayhaqi*. P. 1-38. Second Ed. Mashhad: Ferdowsi University Press.
- Foucault, Michel. (1999). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (N. Sarkhosh & A. Jahandideh, Trans.). Second Ed. Tehran: Ney Press.
- Matini, Jalal. (1995). "Mas'ud of Ghazni's Face in Bayhaqi's History" in *In Memory of Abu'l-Fadl Bayhaqi: A Collection of Lectures in Commemoration of Bayhaqi*. P. 530-607. Second Ed. Mashhad: Ferdowsi University Press.
- Meghdadi, Bahram. (1999). *A Dictionary of Literary Criticism: From Plato to Present Time*. First Ed. Tehran: Fekr Rooz Press.
- Morgan, David. (1994). *Iran in Middle Ages* (A. Mokhber, Trans.). First Ed. Tehran: Tarh Now Press.
- Rypka, Jan. (2006). *History of Iranian Literature* (I. Shahabi, Trans.). Third Ed. Tehran: Elmi and Farhangi Press.
- Safa, Zabihollah. (2010). *Literary History of Iran*. Vol. 1. Nineteenth Ed. Tehran: Ferdows Press.
- Sahba, Forough. (2011). *Bayhaqi's History in Modern Criticism: Reviewing Bayhaqi's History based on Newhistoricism*. First Ed. Ghom: Fars Alhijaz.
- Shafiyi, Mohammad. (1995). "Tragedies in Bayhaqi's History" in *In Memory of Abu'l-Fadl Bayhaqi: A Collection of Lectures in Commemoration of Bayhaqi*. P. 374-392. Second Ed. Mashhad: Ferdowsi University Press.
- Torabi, Ali Akbar. (2001). *A Sociology of Persian Literature*. Second Ed. Tabriz: Forough Azadi Press.
- Yousophi, Gholam Hossein. (2011). *Visiting Authors: Reviewing Twenty Persian Prose Texts*. Ninth Ed. Tehran: Elmi Press.

References [In English]:

- Abrams, Meyer Howard. (1993). *A Glossary of Literary Terms*. Boston: Wadsworth Cengage Learning.
- Foucault, Michel. (1972). *The Archaeology of Knowledge*. New York: Harper & Row.

-
- _____. (1992). *The History of Sexuality*. London: Penguin.
- _____. (1995). *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. London: Routledge.
- _____. (1997). *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*. London: Routledge.
- Gutting, Gary. (1996). *The Cambridge Companion to Foucault*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Selden, Raman. (1993). *A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory*. New York: Harvester.
- Smart, Barry. (1985). *Michel Foucault*. London: Routledge.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۲، دوره جدید، شماره ۴۵، بهار و تابستان ۱۳۹۸

تعذیب و تنبیه در تاریخ بیهقی: بررسی داستان حسنک وزیر براساس نظریات

میشل فوکو

(علمی - پژوهشی) *

دکتر مسلم ذوالفقارخانی^۱

چکیده

پژوهش حاضر بر آن است تا با تکیه بر مدل‌های تحلیلی میشل فوکو (۱۹۲۶-۱۹۸۴ م.) در کتاب *مراقبت و تنبیه: تولد زندان* (۱۹۷۵ م.) به بحث و بررسی اعدام حسنک وزیر در کتاب *تاریخ بیهقی* پردازد. هدف اصلی این مقاله بررسی موفه‌های قدرت، تعذیب، و تنبیه و متن شناسی *تاریخ بیهقی* بر اساس کتاب *مراقبت و تنبیه* میشل فوکو می‌باشد. ابوالفضل بیهقی در بخش «ذکر بر دار کردن امیر حسنک وزیر رحمه‌الله‌علیه» با روشی دراماتیک و به شیوه‌ای توصیفی به شرح آیین اعدام در عصر غزنویان و نمایش قدرت در آن برهه از تاریخ ایران پرداخته است. نقد آثار کهن ادب فارسی و تفسیر آنها بر اساس نظریه‌ها و اندیشه‌های معاصر شاید بتواند دریچه‌های نوینی را بر آنها گشوده و خواننده امروزی آثار کلاسیک را با این متون مانوس تر گرداند. بررسی این متون در قالب این نظریه‌ها که محصول جهان مدرن و اجتماع پیچیده آن است، خواننده را از حال به گذشته نمی‌کشاند بلکه شکلی تازه و عینی تری به آن متون داده و راه را بر فهم ابعاد دیگر آن آثار می‌گشاید. *تاریخ بیهقی* نوشته ابوالفضل محمدبن حسین بیهقی (۳۸۵-۴۷۰ ق.) اثری است پویا و زنده که به واسطه ادبی و تاریخی بودن مستعد متن شناسی و نقدهای اجتماعی می‌باشد.

* تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۷/۱۰/۰۵

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۰۲/۱۵

۱- استادیار گروه زبان و ادبیات انگلیسی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.

واژه‌های کلیدی: تاریخ بیهقی، ابوالفضل بیهقی، میشل فوکو، تعذیب و تنبیه، غزنویان، جامعه‌شناسی ادبیات.

۱- مقدمه

تاریخ بیهقی اثری ادبی-تاریخی است که قرن‌ها توجه محققین و پژوهشگران حوزه‌های ادبیات و تاریخ را به خود جلب کرده است. این کتاب سندی است اجتماعی که گذر زمان آن را به اثری جاودانه و ادبی مبدل ساخته است. تاریخ بیهقی برهه‌ای از تاریخ ایران را نشان می‌دهد که غربی‌ها از آن به عنوان قرون وسطا یاد می‌کنند. بررسی لایه‌های فرو-ادبی (Sub-literary) و غیر-ادبی (Non-literary) این اثر می‌تواند راه را بر درک بهتر متن ادبی باز، و ابعاد تاریک و گوشه‌های پنهان آن را روشن سازد. کشف روابط میان متن (Text)، بافت (Context)، و گفتمان (Discourse) در تاریخ بیهقی و نیز فضایی که متن در آن رشد یافته است، کمک خواهد کرد تا چگونگی تکامل و فرایند شکل‌گیری این اثر ادبی آشکار گردد. نقدهای امروزی اجتماعی و فرهنگی بر متون کهن فارسی بر اساس نظریات اندیشمندان و محققین معاصر، نه تنها خوانشی نو از این متون را به ارمغان می‌آورد بلکه مطابق با دریافت‌های جهان‌مُدرن می‌تواند عطش خوانندگان را فروکش و ظهور نگرش‌های جدید را امکان‌پذیر سازد. لذا بررسی مدل‌های قدرت و انواع آن در کتاب تاریخ بیهقی، می‌تواند موضوعی نو فراخور جهان معاصر و نیز تحلیلی متفاوت از نقدهای پیشین نسبت به این اثر جاودانه تاریخی-اجتماعی-ادبی باشد.

نثر فارسی در قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم هجری همچون شعر آن دوره، پایه‌گذاری و تثبیت شد. از نظر سبک و سیاق می‌توان نثر این دوره را ساده، روان، و خالی از تکلف دانست، لذا واژگان عربی در آثار این دوره نسبت به ادوار بعدی نظم و نثر فارسی بسیار کمتر و محدود است (ر.ک؛ صفا، ۱۳۸۹: ۶۰۷-۶۰۸/۲). علاوه بر نظم فارسی، می‌توان نثر فارسی را منبعی پُر بار برای بررسی اوضاع و احوال اجتماعی و سیاسی تاریخ ایران برشمرد. انعکاس جریان‌ات سیاسی، نظامی، و اجتماعی در آثار شاعران و نویسندگان از خصایص اصلی دوران زندگی ابوالفضل بیهقی می‌باشد و این مهم نیز در تاریخ بیهقی که مبتنی بر تاریخ و وقایع آن است، بیشتر جلوه‌گری می‌کند؛ علت اصلی این امر «واقع‌بینی

و آشنایی شاعران با محیط مادی و خارجی و توجه کمتر به عوالم خیالی و اوهام و خیالات است» (ر.ک؛ صفا، ۱۳۸۹: ۳۶۵). بنابراین، نثر این دوره مانند نظم آن مورد توجه نویسندگان آن قرار گرفت، و حمایت دربار و اهدای جوایز و پاداش، و نیز به دست آوردن مقام و صدارت صاحبان قلم را پیوسته و می‌داشت که روی به دربار آوردند و بنویسند: «تقریباً همان توجه و اقبالی را که پادشاهان و رجال قرن چهارم و اوایل قرن پنجم به شعر و شعرا داشتند، نسبت به نثر و نویسندگان علی‌الخصوص مورخان و مؤلفان کتب علمی بدل می‌نمودند، و برای تالیف و تصنیف یا ترجمه کتب صلات و جوایزی می‌دادند، یا اظهار میل و علاقه می‌کردند. داستان گردآوردن شاهنامه ابومنصوری به امر ابومنصور محمدبن عبدالرزاق و مخارج و زحماتی که آن سپهسالار ایران‌دوست و وزیرش در این راه تحمّل کرده اند ... مشهور است؛ و همچنین است اقدام پادشاهانی از قبیل امیر نصرین‌احمد به ترجمه کلیله و دمنه، و منصوربن‌نوح به ترجمه تاریخ و تفسیر طبری، و علاءالدوله کاکویه برای نگارش دانشنامه به پارسی دری و ترجمه رساله‌حی بن یقظان از عربی به پارسی و امثال آنها» (ر.ک؛ صفا، ۱۳۸۹: ۶۰۷).

جامعه‌شناس و فیلسوف فرانسوی، میشل فوکو (Michel Foucault) (۱۹۲۶-۱۹۸۴ م.)، در کتاب *مراقبت و تنبیه: تولد زندان* (Discipline and Punish: the Birth of the Prison) (۱۹۷۵ م.) (از این پس با عنوان خلاصه‌تر *مراقبت و تنبیه خواهد آمد*)، به شکلی مبسوط و شیوه‌ای تحلیلی-فلسفی به نقد و بررسی مقوله‌های مجازات، تنبیه، تعذیب، انضباط، زندان، و تحولات مرتبط با آن در تاریخ پرداخته است. از نگاه او سه روش برای ساماندهی قدرت، و مجازات مجرمین مورد توجه حاکمین و صاحبان قدرت بوده است: ۱. شکنجه جسمانی و کیفری (Penal Torture)؛ ۲. اصلاح انسان‌دوستانه (Humanitarian Reform)؛ ۳. حبس و قبض کیفری (Penal Incarceration) (Smart, 1985: 81). تاریخ شکلی از قدرت است. هر دوره تاریخی به کمک نظام معرفتی (اپیستم) خود، تمامی عناصر و گفتمان‌های دوره را تحت انقیاد خود می‌گیرد تا معیارهای خود را تحمیل نماید. تحلیل‌های فوکو درباب ساختارهای قدرت و نظام‌های اجتماعی، صبغه فلسفی، اجتماعی، روانشناختی، و تاریخی دارد. وی با نگاهی نسب‌شناسانه (Genealogical Method) بر نقش قدرت و مکانیسم آن در شکل‌دهی جوامع بشری تاکید می‌کند و بر آن

است تا نشان دهد که چگونه قدرت بر بدنه نظام‌های اجتماعی و نیز بدن انسان‌ها سایه افکننده و مبدل به عنصری جداناپذیر و تثبیت یافته شده است (Gutting, 1996: 34). وی از این روش برای نگارش برخی کتاب‌های خود بهره برد: *مراقبت و تنبیه: تولد زندان* (۱۹۷۷ م.) و *تاریخ جنسیت* (۱۹۹۲ م.). فوکو پیش‌ازاین با رویکردی دیرینه‌شناسانه (Archaeological Method)، که ریشه‌ها و دیرینه‌ها را دنبال می‌کرد و بر نهادها و نظام‌ها به‌عنوان پیکره‌ای از تاریخ و اتفاقات آن تاکید می‌نمود (Gutting, 1996: 29)، تحقیقات دیگری را انجام داد که منجر به انتشار کتاب‌هایی مهم در این حوزه‌ها گردید: *نظم‌اشیا* (۱۹۹۷ م.)، *دیرینه‌شناسی دانش* (۱۹۷۲ م.)، و *دیوانگی و تمدن* (۱۹۹۷ م.).

۱-۱- بیان مسئله

ابوالفضل محمدبن حسین بیهقی (۳۸۵-۴۷۰ ق.) در بخش «ذکر بر دار کردن امیر حسنک وزیر رحمه‌الله‌علیه» از مجلد ششم *تاریخ بیهقی* به شیوه‌ای روایتی و با نثری بلیغ، با ذکر جزئیات و افشای ابعاد گوناگون یک واقعه، تصویری روشن از آن واقعه را به خواننده خود ارائه می‌دهد. نگارش او دقیق و حجمی (Cubic) است و از روش خطی و طولی (Linear) صرف که ابعاد و گوشه‌های یک واقعه را نادیده می‌گیرد، اجتناب می‌کند. حاصل کار او روایتی دراماتیک با ویژگی‌های نمایشی و جزء به جزء (Dramatic and Theatric) است که گویی خواننده متن را در بطن واقعه و ماجرا قرار می‌دهد. ذکر حوادث به گونه‌ای است که خواننده در فضای مکالمات و محاورات شخصیت‌ها و بطن و حال و هوای آن بتواند ببیند، بشنود، و حس کند. علاوه‌براین، این چنین نگاهی به تاریخ و بدنه آن مناسب تحلیل‌هایی جامعه‌شناختی می‌باشد. پژوهش حاضر بر آن است تا ماجرای بر دار کردن حسنک وزیر در کتاب *تاریخ بیهقی* نوشته ابوالفضل بیهقی را با تکیه بر مدل‌های تحلیلی میشل فوکو در کتاب *مراقبت و تنبیه تبیین و تفسیر نماید*.

۱-۲- پیشینه پژوهش

پژوهش‌های فراوانی در حوزه تاریخ‌نگاری نوین (New Historicism) و کاربست آن، عناصر سینمایی و تصویری، و نیز تفسیرهایی جامعه‌شناختی و اجتماعی از کتاب *تاریخ*

بیهقی، این اثر کلاسیک زبان و ادب فارسی، صورت گرفته است. عمده این پژوهش‌ها شیوه تاریخ‌نگاری و پردازش تاریخی ابوالفضل بیهقی را در گزارشات او دنبال و جستجو کرده‌اند. برخلاف این پژوهش‌ها و تحقیقات ارزشمند، پژوهش حاضر تلاش می‌کند مدل‌های ارائه شده فوکو در کتاب *مراقبت و تنبیه* را، شامل طبقه‌بندی وی از انواع قدرت و کارکرد و گستره آن، بر روایت حسنک وزیر تبیین و بررسی نماید. بنابراین، این پژوهش از حیث رویکرد و روش کار با تحقیقات پیشین متفاوت است. برخی از پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه‌های تاریخی، اجتماعی، و هنری تاریخ بیهقی عبارت‌اند از:

- مقاله «تراژدی‌های تاریخ بیهقی» نوشته محمد شفیع، ارائه شده در کنفرانس بزرگداشت ابوالفضل بیهقی (۱۳۴۹: مشهد) و انتشار یافته در کتاب *یادنامه ابوالفضل بیهقی*: مجموعه سخنرانی‌های مجلس بزرگداشت ابوالفضل بیهقی (۱۳۷۴). نویسنده بر این نکته تاکید دارد که ابوالفضل بیهقی تنها یک مورخ ادیب نیست بلکه اندرزگوئی پُراحساس و صاحب‌نظر است که در خصوص مرگ‌های طبیعی و یا مثله‌کردن‌ها و حوادث تلخ روزگار صحنه‌آرایی کرده و تابلوهای جاندار و خیره‌کننده‌ای را ترسیم نموده است. مقاله فوق در ادامه به شرح و بررسی گزارشات مرگ و اعدام در تاریخ بیهقی پرداخته و جنبه‌های زیبایی‌شناسی و هنری نویسنده را دنبال کرده است.

- کتاب *تاریخ بیهقی در بوته نقد جدید: نگاهی به تاریخ بیهقی بر مبنای نظریه تاریخ‌نگاری نوین* به قلم فروغ صهبا (۱۳۹۰). نویسنده بر مبنای تاریخ‌نگاری نوین به شرح و تحلیل تاریخ بیهقی همّت گمارده و به این نتیجه رسیده است که ابوالفضل بیهقی در شخصیت‌پردازی و توصیف رفتار شخصیت‌ها کاملاً هنرمندانه عمل کرده است. فروغ صهبا تاکید می‌کند که بیهقی در این راه حقیقت را ملاک تاریخ‌نویسی خود قرار داده و تلاش کرده تا از واقعیت تخطی ننماید. در ادامه نویسنده نتیجه می‌گیرد که نگرش نوین ابوالفضل بیهقی به تاریخ و معرفی شخصیت‌هایی که نمایندگی دسته و یا گروه خاصی را بر عهده می‌گیرند، اثر وی را در مرز میان تاریخ و ادبیات در نوسان نگه داشته است.

- مقاله «تصویرسازی سینمایی در تاریخ بیهقی» به قلم محمد اصغرزاده، حسین اسکندری، و جهان‌دوست سبزه‌علی‌پور (۱۳۹۱). نویسنده مقاله بر این عقیده است که نگاه کثرت‌گرای بیهقی به حوادث و وقایع تاریخ و نیز روایت‌های روشن و بصری او از این

حوادث، شباهت بسیاری با فنون تصویرسازی در هنر سینما دارد. نویسندگان مقاله با مقایسه میان صحنه‌هایی از فیلم‌های مطرح جهان به‌عنوان شاهدی بر مدّعی خود، صحنه‌هایی از تاریخ بیهقی را از منظر تصویرسازی و هنر هفتم مورد کنکاش و مذاقّه قرار داده‌اند.

- مقاله «بررسی اندیشه‌های تاریخ‌نگاری مدرن در تاریخ بیهقی» نوشته شهرام اردشیریان (۱۳۹۴). نویسنده با روشی توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر عناصر تاریخی و تکنیک‌های نوین در کتاب تاریخ بیهقی، به بحث و بررسی کتاب مذکور پرداخته و به این نتیجه رسیده است که عناصر و مولفه‌های تاریخ‌نگاری همچون فلسفه تاریخ، زیبایی‌نویسی نثر، تبیین، و هدفمندی تاریخ مورد توجه و اهتمام ابوالفضل بیهقی بوده است. شهرام اردشیریان بر این نکته اذعان دارد که شیوه تاریخ‌نگاری بیهقی و روش کار او شباهت بسیاری با سبک‌های امروزی تاریخ‌نویسی دارد و به خوبی توانسته مدل‌های بدیع و منحصر به فردی را در نگارش کتاب خود به کار بندد.

۱-۳- ضرورت و اهمیت پژوهش

نقد آثار کهن ادب فارسی و تفسیر آنها بر اساس نظریه‌ها و اندیشه‌های معاصر شاید بتواند دریچه‌های نوینی را بر آنها گشوده و خواننده امروزی آثار کلاسیک را با این متون مانوس تر گرداند. بررسی این متون در قالب این نظریه‌ها که محصول جهان مدرن و اجتماع پیچیده آن است، خواننده را از حال به گذشته نمی‌کشاند بلکه شکلی تازه و عینی‌تری به آن متون داده و راه را بر فهم ابعاد دیگر آن آثار می‌گشاید. به گفته علی اکبر ترابی:

«با توجه به اینکه شاهکارهای ادبی قابلیت تفسیر و تاویل‌پذیری دارند، و هنر در تحلیل‌نهایی با تحوّل و تکامل بشر مربوط می‌شود پژوهندگان جوهر و جنبه‌های اجتماعی آثار ادبی، جنبه‌های خاص و دریافت‌های ویژه خود از اثر را متناسب با فرهنگ و نیاز زمان روشن می‌سازند و به ویژه با فعال‌سازی مجدد آثار ادبی و محتوای آنها به صورت موضوع و مسئله امروزی، نوعی «امروزی‌نگی» بدانها می‌بخشند؛ تا آنجا که مسئله مطرح شده در اثر مثلاً فردوسی یا حافظ به صورت موضوع و مسئله‌ای امروزی در می‌آید، و نه به صورت موضوع و مسئله‌ای که تنها به هفت صد سال و یا یک هزار سال پیش تعلّق داشته است» (ترابی، ۱۳۸۰: ۶).

بنابراین، پژوهش در حوزه‌های جامعه‌شناسی و فلسفه مدرن، تاریخ‌نگاری و نقد اجتماعی، امروزه امری اجتناب‌ناپذیر و کاملاً ضروری به نظر می‌آید. در این راستا، پژوهش حاضر در صدد پیوند میان متون کهن ادبی و تفکر معاصر و نظریه‌های امروزی آن می‌باشد. از ویژگی‌ها و شاخص‌های مهم این مقاله بررسی مولفه‌های قدرت و نقد تعذیب و تنبیه در تاریخ بیهقی بر اساس کتاب مراقبت و تنبیه میشل فوکو می‌باشد. لذا پژوهش‌هایی از این دست هم به درک بهتر کتاب ابوالفضل بیهقی کمک خواهد کرد و هم خواننده را با اندیشه و روش کار فوکو در تبیین ساختار و مراحل رشد قدرت و نیز مدل‌های تنبیه و شیوه‌های آن در طول تاریخ، آشنا خواهد ساخت.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- نگاه میشل فوکو به قدرت

میشل فوکو قدرت را نه تنها در پیوند با دانش، بلکه آنها را لازم و ملزوم می‌پندارد. با طرح پرسش‌هایی در باب ماهیت قدرت و کاربست آن در لایه‌های اجتماعی، فوکو سعی در ترسیم تصویری نو از قدرت و تحولات آن در طول تاریخ دارد: قدرت چگونه عمل می‌کند و ابزار آن چیست؟ و آثار اعمال قدرت کدامند؟ وی قدرت را نه ساختاری معین و نه نظامی ملموس می‌داند، بلکه آن را وضعیتی سازوکار-محور (استراتژیک Strategic) و پیچیده، و نیز کثرتی از روابط مبتنی بر نیرو و توان (Force Relations) تصور می‌کند. در عین حال، فوکو تأکید می‌کند که حضور و وجود قدرت قائم به حضور کثرتی از انواع مقاومت می‌باشد (Smart, 1985: 77). فوکو در کتاب مراقبت و تنبیه این گونه می‌گوید: «باید پذیرفت که قدرت دانش را تولید می‌کند (و نه صرفاً با مهیا کردن شرایط برای دانش به دلیل خدمت دانش به قدرت، و نه صرفاً با استفاده از دانش به دلیل مفید بودن آن)؛ باید پذیرفت که قدرت و دانش مستقیماً بر یکدیگر دلالت دارند؛ باید پذیرفت که نه مناسبات قدرتی بدون ایجاد حوزه‌ای از دانش همبسته با آن وجود دارد و نه دانشی که مستلزم مناسبات قدرت نباشد و در عین حال، مناسبات قدرت را پدید نیآورد ... مختصر آنکه فعالیت سوژه [فاعل] شناخت نیست که دانش، خواه دانشی مفید برای قدرت یا سرکش در برابر آن، را تولید می‌کند بلکه این دانش-قدرت، فرایندها و مبارزه‌هایی که از خلال آن

می‌گذرند و قدرت-دانش از آنها شکل می‌گیرد است که شکل‌ها و حوزه‌های احتمالی شناخت را تعیین می‌کنند» (فوکو، ۱۳۷۸: ۴۰).

فوکو تاکید می‌کند که قدرت به خودی خود معنایی ندارد بلکه این روابط فردی است که به قدرت معنا داده و اعتبار می‌بخشاید. لذا رویکرد وی به قدرت مبتنی بر تعصب و پیش‌داوری نیست؛ بالعکس وی تلاش می‌کند تا جنبه‌های مثبت قدرت و نقش آن در تعیین حقیقت و دروغ، یا خیر و شر را روشن و بازگو نماید. بنابراین، نگرش‌های ضداتوپایی فوکو وی را از کمپ مارکسیست‌ها و دیگران خارج کرده و در دسته مقابل آنها قرار می‌دهد؛ وی معتقد است هر عملکرد و مکانیسم قدرت همراه با مقاومت یا اینکه مولد آن مقاومت است تا فضایی را برای آزادی در هر متن و بافتی باز کند (Gutting, 1996: 35). در تحلیلی اقتصادی-سیاسی، فوکو به پیوندهای میان کارکرد قدرت و نظام‌های اقتصادی و سیاسی می‌پردازد. برای مثال، در سده‌های هفدهم و هجدهم میلادی شکلی نو از قدرت بر بدن مجرمین ظهور کرد که با کمترین هزینه بیشترین نتیجه را به بار آورد. این شیوه از قدرت تادیبی به‌عنوان ابزاری مهم برای سرمایه‌داری صنعتی و جوامع همراه با آن تلقی می‌شد (Smart, 1985: 80).

۲-۲- تفسیر میشل فوکو از گفتمان

تصور فوکو از گفتمان فراتر از تعاریف سنتی آن و یا حتی برداشت‌های زبان‌شناسانه می‌باشد. وی معتقد است تاریخ برآیند گفتمان‌های مختلف است که این گفتمان‌ها پیوسته بر هم اثر می‌گذارند. وی بر چگونگی خلق حقیقت توسط برخی گفتمان‌ها و به حاشیه رفتن سایر گفتمان‌ها تاکید می‌کند. تاریخ محصول روابط پیچیده درون گفتمان‌های متفاوت (هنری، اجتماعی، سیاسی، علمی و ...) است. گفتمان ساختاری زبانی است که از زبان فراتر می‌رود و تمام عناصر فرهنگی را در بر می‌گیرد. گفتمان به یک تعبیر لزوماً مکالمه و محاوره‌ای صرف نیست، بلکه بر ستیغ آنچه گفته می‌شود می‌نشیند (Abrams, 1993: 262). گفتمان و قدرت همانند تاروپودی در هم بافته‌اند و در پس همدیگر پنهان شده‌اند؛ زیرا که گفتمان قالبی پوشش‌دهنده و سامان‌دهنده هر نظام اجتماعی می‌باشد (Selden, 1993: 129). گفتمان به‌عنوان یک فعالیت اصلی بشر است که تنها گفتگویی

صرف در باب حقیقت نیست بلکه خود حقیقت است و در بطن آن جای دارد (Selden, 1993: 159).

بنابراین گفتمان‌ها گونه‌ای از قدرت هستند. از سوی دیگر، اپیستمه (Episteme) یا نظام معرفتی هر دوره نظامی است که افراد بر اساس آن می‌اندیشند. اپیستمه، وحدت‌بخش کنش‌های گفتمانی می‌باشد. در نگاه فوکو، هر مسیر دانشی که در طول تاریخ می‌بینیم از قوانین و رژیم خاصی که تعیین‌کننده موضوع مباحث آن دانش بوده است تبعیت می‌کرده است. این قوانین نانوشته که بر سخنان و دست‌نوشته‌ها مسلط بوده‌اند را می‌توان به‌عنوان گفتمان آن رشته دانش خاص در یک دوره معین قلمداد کرد. از مجموع این گفتمان‌ها، صورت‌بندی دانایی (اپیستمه) هر عصر پدیدار می‌گردد: «به نظر او [میشل فوکو]، سخن [گفتمان] همواره در پیوندی تنگاتنگ با قدرت است، زیرا سخن همان فضای حاکم بر کلیه نهادهاست. این سخن است که تعیین می‌کند چه چیز را می‌توان گفت و معیارهای «حقیقت» کدامند ... پس می‌توان گفت که سخن در کار تثبیت قدرت دست دارد: بنیانگذار این طرز تفکر، فیلسوف آلمانی نیچه است که می‌گفت: مردم ابتدا تصمیم می‌گیرند که چه می‌خواهند و سپس واقعیات را با هدف خویش منطبق می‌سازند. یعنی ما نمی‌توانیم از حقیقتی مطلق با معرفتی عینی صحبت کنیم. فوکو به پیروی از نیچه می‌گوید: ما هیچ‌گاه نمی‌توانیم به معرفتی عینی از تاریخ دست یابیم» (مقدادی، ۱۳۷۸: ۳۲۳).

۲-۳- ابوالفضل بیهقی و تاریخ بیهقی

ابوالفضل محمدبن حسین بیهقی، دبیر و نویسنده سده پنجم هجری به تصریح ابن فندق در کتاب تاریخ بیهقی در ده حارث آباد بیهق در دو فرسنگی جنوب سبزوار کنونی، و به تصریح خویش در کتاب تاریخ بیهقی در سال ۳۸۵ هجری چشم به جهان گشود (ر.ک؛ بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۷). وی انسانی هوشمند، احتیاط‌کار، تیزبین، جستجوگر، و عالمی بود که در مسلمانی خویش نیز رفتاری معقول و معمول را پیشه می‌کرد. بیهقی علاوه بر تاریخ بیهقی، که شاخص‌ترین و مهم‌ترین اثر به جای مانده از وی به حساب می‌آید، کتاب‌های دیگری نیز نگاشت که عمدتاً از بین رفته و فقط نامی از آنها در تاریخ معلوم است. تاریخ بیهقی که با نام تاریخ مسعودی نیز از آن یاد می‌شود، از حوادث مربوط به سال ۴۰۹ در

عهد سلطنت محمود غزنوی آغاز و تا زمان سلطان ابراهیم و اواخر عمر خود نویسنده به سال ۴۷۰ هجری، یعنی در حدود نیم قرن ادامه می‌یابد (ر.ک؛ بیهقی، ۱۳۹۳: ۳۰-۳۱). تاریخ بیهقی اثری طولانی و بلند بوده است که از آن تنها بخشی از اواسط مجلد پنجم تا اواسط مجلد دهم باقی مانده است.

تاریخ بیهقی کتابی است جامع که از ویژگی‌های منحصر به فردی برخوردار می‌باشد. اگر آثار ادبی را آینه روزگار و وقایع آن پنداریم، تاریخ بیهقی نمونه‌ای عالی است که می‌توان با بررسی ساختار و لایه‌های پنهان آن پی به زوایای اجتماع ایران و تطوّر قدرت و رشد آن برد. علاوه بر این، ابوالفضل بیهقی تلاش کرده است تا با حفظ امانت و حقیقت‌خواهی و اجتناب از جانب‌داری و تعصب، آنچه به چشم خود دیده یا از طریق افراد موثق و قابل اعتماد شنیده روایت و داد تاریخ را تمام و کمال بدهد. برخی از مهم‌ترین جنبه‌های ادبی، اجتماعی، و اخلاقی این اثر عبارت‌اند از:

الف. حقیقت‌پژوهی و آداب تاریخ‌نویسی: حق‌پرستی و صداقت از ستون اصلی

تاریخ بیهقی است به شکلی که در مقایسه با دیگر کتب تاریخی-ادبی چنین صداقتی را کمتر می‌توان یافت؛ «در همه مورخین قدیم ما شاید هیچ کس به قدر بیهقی معنی تاریخ را درست نفهمیده و به شرایط و آداب تاریخ‌نویسی استشعار نداشته است» (یوسفی، ۱۳۹۰: ۹). ابوالفضل بیهقی می‌نویسد: «و اخبار گذشته را دو قسمت است که آن را سه دیگر نشناسند، یا از کسی نباید شنید و یا از کتابی نباید خواند. و شرط آن است که گوینده باید که ثقه و راست‌گوی باشد و نیز خرد گواهی دهد که آن خبر درست است و نصرت در آن جدا آمد که آن را بیاورده‌اند» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۷۱۵-۷۱۶).

ب. فضاسازی و تصویرگری: تیزبینی و دقت نظر نویسنده به گونه‌ای است که

تمامی زوایای یک واقعه با شرحی مفصل و دقیق بیان می‌گردد. فضاسازی ابوالفضل بیهقی با ذکر تمام جزئیات همراه است اعم از چهره‌ها، البسه، مکالمات، وضع ظاهر و رفتار شخصیت‌ها، و خواننده از تمامی ایماژها و تصویرگری‌های نویسنده بهره‌مند می‌گردد. بیهقی در بخشی از تاریخ خود با عنوان «ذکر السیل» به شکلی مبسوط به توصیف باران و سیل می‌پردازد:

«روز شنبه نهم ماه رجب میان دو نماز بارانکی خُردخُرد می‌بارید چنان‌که زمین ترگونه می‌کرد. و گروهی از گلّه‌داران در میان رود غزنین فرود آمده بودند ... و پاسی از شب بگذشته سیلی در رسید که اقرار دادند پیران کهن که بر آن جمله یاد ندارند. و درخت بسیار از بیخ بکنده می‌آورد و مغافصه در رسید ...» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۳۰۹).

ج. هنر نویسندگی و داستان‌پردازی: ابوالفضل بیهقی به سان نقّاش توانمندی است که بر بوم خویش طرح‌ها و رنگ‌ها را با وسواس و دقتی بی‌نظیر و با رعایت عناصر داستان‌نویسی و روایت‌گری فرو می‌نشاند. انسجام وقایع و پیوند میان آنها علاوه بر این که ساختاری پیچیده و تودرتو را نشان می‌دهد، حکایت از ذهن پویا و حافظه توانمند نویسنده دارد. توقف جریان اصلی داستان و آوردن خُرده‌حکایت‌ها برای قوّت بخشیدن به اصل موضوع و محتوای واقعه، آوردن مثل‌ها و تمثیل‌های کوچک‌و‌درشت، و رعایت اصل علیّت و تقدّم و تاخّر حوادث، همگی نشان از ذهنی وقّاد و روشن و درعین‌حال تسلّط نویسنده بر اصل موضوع و زوایای آن دارد. بیان داستان عبدالله زبیر بعد از ذکر بر دار کردن امیر حسنک وزیر، نمونه‌ای از آن است: «و بوده است در جهان مانند این، که چون عبدالله زبیر، رضی الله عنهما، به خلافت بنشست به مگه، و حجاز و عراق او را صافی شد و مصعب برادرش به خلیفتی وی بصره و کوفه و سواد برگرفت، عبدالملک مروان با لشکر بسیار از شام قصد مصعب کرد، که مردم و آلت و عدت او داشت ...» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۳۰). و در پایان می‌گوید: «این حدیث بر دار کردن حسنک به پایان آوردم و چند قصّه و نکته بدان پیوستم سخت مطوّل و مبرم درین تالیف، خوانندگان مگر معذور دارند و عذر من بپذیرند و از من به گرانی فرانستند ...» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۳۸).

۲-۴- اوضاع سیاسی و اجتماعی در دوران غزنویان

بی‌شک شناسایی احوال و افکار شاهان غزنوی خاصّه مسعود، که بخش قابل توجهی از تاریخ بیهقی مربوط به دوران سلطنت وی می‌باشد، در فهم اوضاع اجتماعی و سیاسی عصر ابوالفضل بیهقی کمک خواهد کرد. نیز بررسی جوّ مذهبی و فضای ایدئولوژیک این دوره در درک وقایع سیاسی آن و ریشه‌یابی علّت حوادث کارگشا خواهد بود. دولت مقتدر غزنوی با شتابی چشمگیر به ذرّوه قدرت و جلال و شکوه رسید، اما در اندک زمانی پس از

مرگ سلطان محمود رو به زوال نهاد و تاب مقابله با دولت قدرتمند سلجوقی را نیاورد و شکست خورد (ر.ک؛ ادوارد براون، ۱۳۶۷: ۱۳۵). سلطنت مسعود بعد از محمود سرشار از کشمکش و فرازونشیب بود و نزاع میان «پدریان» و «پسریان» به اوج خود رسید چنان که «دربار مسعود را به یک کانون توطئه و تحریک و مشرفی (جاسوسی)» تبدیل کرده بود (اسلامی ندوشن، ۱۳۷۴: ۲).

محمود و مسعود از نظر دینی و ارادت به خلیفه بغداد و اطاعت از او، شاهانی متعصب و درعین حال مغرض بودند. محمود در خلال سیاست تجمل‌گرایی و هنرپروری و عنایت به شاعران، تحکیم قدرت و افزایش محبوبیتش را پیوسته دنبال می‌کرد و «بدین ترتیب بود که نامش به‌عنوان بزرگ‌ترین حامی ادبیات فارسی زبانزد شد» (یان ریپکا، ۱۳۸۵: ۲۵۰). القاب شاهانه و پُرطمطراق محمود حکایت از جاه‌طلبی و قدرت‌دوستی وی داشت: «گویند که محمود نخستین فرمانروای مسلمان بود که لقب سلطان یافت؛ و از تاریخ عتبی چنین برمی‌آید که وی خود را ظل‌الله فی ارضه نیز می‌خوانده است، چنان‌که هنوز سلطانان عثمانی هم بدین عنوان ملقب‌اند. وی به اقتدار معنوی خلیفه بغداد گردن نهاده بود و به تسنن اعتقاد راسخ داشت. القاب وی به نحو کامل از این قرار است: الامیرالسید، الملک‌الموید، یمین‌الدوله، و امین‌المله ...» (ادوارد براون، ۱۳۶۷: ۱۵۰-۱۵۱).

در دوران سلطنت محمود فرزند سبکتکین، سرحدات قلمرو سلطان از غرب ایران تا خوارزم در شمال، و نیز از مشرق تا هندوستان می‌رسید. دستگاه اداری و سیاسی غزنویان همچون سامانیان بود و علی‌رغم تبار ترک این سلسله، عناصر ترکی در شیوه حکومت‌داری و فرهنگ‌سازی در آن بسیار ناچیز بوده است (ر.ک؛ مورگان، ۱۳۷۳: ۳۰). شاه مسعود غزنوی ضمن تظاهر به ارادت به شخص خلیفه، باده‌نوشی و عیاشی را بسیار دوست می‌داشت. لذا یکی از شگردهای او برای فرار از مسئولیت، ترک دربار و پرداختن به شکار و نشاط در خارج از شهر بود؛ لذا هنگام اعدام حسنک و نمایش عمومی محاکمه او، مسعود تصمیم به خروج از شهر و شکار سه روزه می‌گیرد. مال‌دوستی و حرص‌ورزی و علاقه به زر و سیم و تصاحب اموال دیگران نیز از ویژگی‌های مسعود به شمار می‌رود. مصادره اموال اعیان و صاحبان مشاغل در عهد مسعود وسیله‌ای شده بود برای سر به نیست

کردن و حذف رجال و دشمنان شاه، لذا «همه کسانی که به اصطلاح سرشان به تنشان می‌ارزید بر جان و مال خود بیمناک و از فردای خود بی‌خبر بودند» (متینی، ۱۳۷۴: ۵۷۸).

از سوی دیگر، تعصبات مذهبی به خصوص سخت‌گیری نسبت به معتزله و اذیت و آزار ایشان با نفوذ ترکان بر ایران افزایش یافته بود. شاهان غزنوی رفتاری متزلزل و دوگانه در موضع‌گیری‌های خود نسبت به خلفای بغداد، و احساسات ایران‌دوستی نشان می‌دادند. برای مثال سلطان محمود بنا بر موقعیت سیاسی و وضعیت موجود گاهی خود را متعصبی دینی و گاهی ایران‌دوستی بی‌چون و چرا معرفی می‌کرد: «از یک سو، در امر مبارزه با ایلگ‌خان، در برآوردن بزرگ‌ترین آرزوی ایرانیان با آنان، یکدل بود و، از سوی دیگر، به محض اینکه پای تقرّب به خلفای بغداد به میان می‌آمد، که سخت بدان علاقمند بود، در احساسات ایران‌دوستی سست می‌شد. شاخص دوره سوم حکومت وی اهمّی است که در پیشروی در آسیای مرکزی و باختر ایران، یعنی برپا کردن یک دولت معظّم ایرانی، داشت. بازتابی از این بازپسین مرحله را می‌توان در افسانه شورانگیز بخشش سخاوتمندانه وی به فردوسی دید که کمی پیش از آن در گذشته بود» (یان ریپکا، ۱۳۸۵: ۲۵۰).

سلطان محمود هم متعصب بود و هم فاتحی تمام‌عیار که از تعلیمات اسماعیلیه و رفتار ایشان نمی‌توانست چشم‌پوشی کند و در دل خود نسبت به آن نفرت داشت. مسعود نیز برای خوش‌خدمتی به خلیفه و نیز درعین حال برای پیگیری مطامع خود گاهی در پشت نقاب مذهب پنهان و در قامت یک شاه متعصب و معتقد ظاهر می‌شد. به دار آویختن حسنک وزیر را می‌توان نمونه‌ای بارز و روشن از عطش انتقام‌گیری مسعود و تظاهر وی به پایبندی به دین و مذهب به حساب آورد. این بخش از تاریخ بیهقی، انعکاسی از شیوه اعمال قدرت شاهان در قرون وسطا در سرزمین ایران و نیز بازتابی از اوضاع اجتماعی، سیاسی، و مذهبی ایران سده‌های چهارم و پنجم هجری می‌باشد. بررسی شیوه اعدام حسنک وزیر و نقد این کنش سیاسی-اجتماعی بر اساس تحلیل‌های میشل فوکو در کتاب مراقبت و تنبیه می‌تواند ما را به مدل‌های قدرت و مکانیسم آن در بُرهه‌ای از تاریخ ایران آشنا گرداند.

۲-۵- تعذیب و تنبیه

تعذیب یعنی کیفری بدنی همراه با درد و رنج فراوان که کم‌وبیش بی‌رحمانه و رقت‌انگیز است. در نگاه فوکو، تعذیب بایستی آن‌چنان ویژگی‌هایی را در خود داشته باشد که در قامت یک تکنیک کیفری اثرپذیر ظاهر گردد: نخست، باید برخوردار از درد باشد به گونه‌ای که اگر نتوان میزان آن درد را اندازه‌گیری کرد، بتوان دست کم کمیّت آن را تخمین و پایگان‌بندی نمود. هنگامی مرگ به عنوان تعذیب شناخته می‌شود که صرفاً گرفتن حقّ زندگی مجرم نباشد، بلکه علت و معلول میزان و کمیّت حساب‌شده درد باشد. تعذیب بایستی مبتنی بر هنر کمی درد باشد و با کلید زدن مدّت درد و کیفیت و طول مدّت آن، معین کند که شدّت جرم چه میزان و مجرم چگونه شخصی و جرم وی در چه مرتبه‌ای بوده است؛ تعذیب، بخشی از آیین نمایشی است که در یک مراسم تنبیهی باید بر قربانی خود (مجرم) نشانه‌گذاری کند. هدف از تعذیب، بدنام کردن قربانی خود با نهادن زخم‌هایی بر بدن او و اجرای نمایش آن است؛ تعذیب باید آشکار و چشمگیر باشد. شکوه و عظمت عدالت وابسته به خشونت‌های اعمال‌شده در تعذیب و نمایش عظیم آن است. تعذیب‌های پس از مرگ ادامه این شکوه و عظمت است تا حتی بعد از مرگ قربانی آثار آن باقی بماند و تاثیر آن تا مدّت‌ها ماندگار باشد: از آن جمله می‌توان به سوزاندن بدن مجرم، آویزان کردن آن در میدان شهر و کنار جاده برای مدّتی طولانی، و بی‌احترامی به جسد قربانی اشاره کرد (ر.ک؛ فوکو، ۱۳۷۸: ۴۶-۴۷).

۲-۵-۱- انواع مجازات و مدل‌های تعذیب

بر اساس مدل‌های تعریف‌شده میشل فوکو، تعذیب و شکنجه یا بر بدن است یا بر روح مجرم. فوکو برای بیان نظریه خود در باب مراحل رشد قدرت و شکنجه در تاریخ اروپا، و سیر تطوّر آن در طول تاریخ، به سه نوع کلی مجازات و تنبیه اشاره می‌کند:

الف. روش شکنجه (Penal Torture): این نظام تنبیه که خودبه‌خود به تثبیت قدرت حاکمه نیز منتهی می‌شود، نمایشی از قدرت حاکم می‌باشد. روش شکنجه و کیفر مستقیم، وسیله‌ای است برای تثبیت قدرت. ویژگی‌های مجازات در این شیوه از این قرار است: به صورت نمایشی (Spectacular)، عمومی و در ملا عام (Public)، آیینی و

مراسمی (Ritualistic)، و همراه با خشونت بسیار (Violent). در این روش، قدرت به طور مستقیم و عربان به نمایش گذاشته می‌شود. قدرت لزوماً مجازات نیست بلکه مجازات شیوه‌ای از اعمال قدرت است. همان طوری که ذکر شد قدرت ویژگی‌های مختلف و شاخصی دارد: قدرت یک شیء نیست بلکه یک رابطه است؛ قدرت تنها سرکوبگر نیست بلکه مولد است؛ قدرت تنها دارای حکومت نیست بلکه در تمامی سطوح اجتماع جاری است و نفوذ دارد.

ب. روش اصلاح انسان‌دوستانه (Humanitarian Reform): این روش به دنبال تثبیت قدرت با کمترین هزینه اقتصادی و هزینه سیاسی برای حاکمان آن جامعه است. در این حالت، جرم مجرم به عنوان خدشه بر اراده حاکم و یا تعارض به جان و جسم حاکم تلقی نمی‌شود، بلکه دست‌درازی به جامعه به حساب می‌آید.

ج. روش حبس و قبض (Penal Incarceration): این روش که همان زندان باشد، ریشه در اماکنی چون صومعه‌ها، پادگان‌ها، بیمارستان‌ها، مدارس و ... دارد. ابزار این روش تثبیت قدرت عبارت‌اند از: نظارت سلسله‌مراتبی، قضاوت معتدل، بررسی و نگاه مستمر (Smart, 1985: 81).

۲-۵-۲- بدن محکوم حامل حقیقت جرم و محکومیت

بدن محکوم به عنوان ثقل جرم و نیز انعکاسی از محکومیت، هم‌زمان، عنصر اصلی مراسم مجازات در ملا عام است. ظهور بالفعل و درخشان حقیقت در اجرای علنی و عمومی کیفرها از چند جنبه برخوردار است:

الف. محکوم در حکم جارچی محکومیت خود: مسئولیت تصدیق حقیقت آنچه محکوم به آن متهم شده و نیز مسئولیت اعلام جرم همگی بر دوش خود مجرم یا محکوم است. لذا محکومین را در خیابان می‌گرداندند تا در اماکن عمومی به جرم خویش اعتراف نماید. وی را در پای چوبه دار یا قاپوق می‌نشانند تا هم بر جرم خویش تصدیق کند و هم همگان ناظر باشند که وی چگونه به شیوه‌ای وحشتناک و خائنانه مرتکب نفرت‌انگیزترین جرم شده است. به عبارت دیگر، محکوم خود اعلام‌کننده جرم خود و عدالت می‌شود.

ب. نمایش مجددِ صحنهٔ اعتراف: به منظور روشن شدن بیشتر حقیقت و اعترافات جدید مجرم، و نیز پنهان نماندن زوایای دیگر جرم، نیاز به اقراری خودانگیخته و علنی است؛ «کارکرد تعذیب حقیقی آشکار ساختن حقیقت بود؛ و در این کارکرد، تعذیب کار بازجویی با شکنجه را تا مقابل دید همگان ادامه می‌داد. تعذیب امضا محکوم را نیز به محکومیت اضافه می‌کرد» (فوکو، ۱۳۷۸: ۵۸).

ج. پیوند تعذیب به جرم: بهره بردن از مجموعه‌ای از مناسبات که بر یادآوری جرم مبتنی است؛ نظیر اجرای اعدام در همان مکانی که جرم در آنجا اتفاق افتاده است، تعذیب‌های نمادین که هر کدام به نوعی ماهیت جرم را روشن می‌سازد و لذا شکل اعدام آینه‌ای از رفتار مجرم می‌شود، و تکرار مجازای جرم در برابر مردم و تماشاچیان اعدام.

د. کند بودن مراسم اعدام یا تعذیب: جان‌کندن و عذاب مجرم بر بالای قاپوق، محل اتصال قضاوت انسان‌ها و قضاوت الهی می‌شود. لذا تعذیب تبدیل به صحنهٔ نمایش دوزخ می‌گشت و «دردهای عالم پایین می‌توانند به منزلهٔ کفاره‌ای برای تخفیف مجازات‌های عالم برین نیز به شمار آیند: خداوند چنین مرگ همراه با رنج و عذاب را از یاد نمی‌برد و در نظر می‌گیرد ... قساوت تنبیه زمینی از کیفر آینده کسر می‌شود [می‌کند]» (فوکو، ۱۳۷۸: ۶۱).

۲-۵-۳- تعذیب در حکم آیین سیاسی

جرم، بر اساس حقوق عصر کلاسیک، همواره دو قربانی داشت: یکی قربانی مستقیم آن جرم بود و دیگری شخص پادشاه (غیرمستقیم). جرم یعنی دست‌درازی به ارادهٔ شاه و حمله‌ور شدن به وی؛ زیرا که قانون معرف ارادهٔ پادشاه به حساب می‌آمد و هر گونه تعدی به آن در حکم تعدی به شاه قلمداد می‌شد. لذا همواره اعمال قدرت شاهان در محاکمات و اعدام‌ها از مهم‌ترین وجوه اجرای عدالت به شمار می‌رفت و تعذیب با سوبه‌ای قضایی-سیاسی درصدد احیا و بازسازی قدرت شاه و ارادهٔ او بود: «پس حق تنبیه مانند جنبه‌ای از حق پادشاه برای جنگ با دشمنانش بود: مجازات وابسته بود به این حق شمشیر دولبه، به این قدرت مطلق زندگی یا مرگ که در حقوق ورمی تحت عنوان *merum imperium*

(قدرت محض) از آن سخن رفته است، حقی که بر مبنای آن شاه با دادن فرمان تنبیه جرم، موجب اجرای قانونش می‌شود» (فوکو، ۱۳۷۸: ۶۳).

بنابراین، اعدام در ملا عام در شمار آیین‌های بزرگ قدرت جای می‌گرفت و تاییدی بلامنازع از قدرت و برتری ذاتی آن به حساب می‌آمد. مجرم با زیر پا گذاشتن قانون در واقع به بدن شاه آسیب رسانیده بود و شاه با تفویض قدرت به مجریان قانون و برپاکنندگان مراسم اعدام، به آنها اجازه می‌داد تا بدن محکوم داغ خورده و شکسته و در هم فرو ریزد. شکوه آیین تعذیب و اعدام، بازی بی‌پایان نیروها، مراسم دقیق و حساب‌شده، دستگاه منظم آن، خشونت بدنی، و بی‌رحمی‌های اعمال‌شده همگی در مرکز آیینی سیاسی جا داشت که تبدیل به درس عبرت‌آمیزی برای دشمنان شاه می‌شد. قدرت بی‌اندازه شاه بر سرتاسر مراسم اعدام سایه می‌افکند و به جنگ میان مجرم و پادشاه خاتمه می‌داد.

۲-۶- تعذیب و اعدام حسنک وزیر

تعذیب و اعدام حسنک وزیر نمونه‌ای از تبلور قدرت به شیوه‌ای مستقیم و عریان می‌باشد. ابوالفضل بیهقی تصویری کامل و جامع از این مراسم اعدام و تئاتر عظیم تنبیه جسمانی ارائه می‌دهد که می‌تواند نمونه‌ای قابل توجه از تحلیل فوکو در باب تعذیب و ابعاد آن باشد. در همان ابتدای «ذکر بر دار کردن حسنک وزیر رحمه‌الله علیه»، بیهقی می‌گوید که آنچه در تاریخ خود آورده است بیان حقیقت و شرح ماوقع بدون تعصب و تعدی است و لذا بر دقت کار خود و صحت تاریخی که بدان پرداخته است، اذعان می‌کند: «و در تاریخی که می‌کنم سخنی نرانم که آن به تعصبی و تربدی کشد ... تا خوانندگان با من اندرین موافقت کنند و طعنی نزنند» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۱۸). نویسنده بلافاصله به تشریح حادثه و علت مجازات حسنک و نیز خطا و گناه او و چگونگی تعدی وی می‌پردازد و اینکه حسنک عاقبت بر مرکب چوبین (قاپوق اعدام) نشست و دست سرنوشت او را به مهلکه مرگ کشاند.

بیهقی می‌نویسد: «و پادشاه به هیچ حال بر سه چیز اغضا نکند: القدح فی الملک و افشاء السر و التعرض للحرم. و نعوذ بالله من الخذلان» (یعنی لعن در کار پادشاهی و آشکار کردن راز و دست‌درازی به نوامیس حرم. و پناه می‌برم به خدا از فرو گذاشتن وی) (بیهقی، ۱۳۹۳:

(۲۱۹). پس بر خواننده معلوم می‌شود که حسنک چوب گستاخی خود را خورده است و همین کافی است تا رفتار متهورانه او به حساب «قدح فی الملک» آید و به قول بیهقی «و چاکران و بندگان را زبان نگاه باید داشت با خداوندان، که محال است روباهان را با شیران چخیدن» و دیگر اینکه حسنک در دوران صدارت خود «بر هوای امیرمحمد و نگاهداشت دل و فرمان محمود این خداوندزاده را بیازرد و چیزها کرد و گفت که اکفاء آن را احتمال نکنند تا به پادشاه چه رسد» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۱۹). لذا از این گزارشات روشن می‌گردد که بی‌احترامی به شاهزاده وقت و آزردن دل مسعود توسط حسنک در دوران وزارتش در عهد محمود غزنوی، دست‌مایه‌ای برای مسعود می‌شود تا وزیر اسبق را سر به نیست گرداند.

مسعود نمی‌خواهد تمامی مسئولیت این اعدام را به دوش کشد پس به دنبال حجت و عذر کافی است و لذا از بوسهل زوزنی مدد می‌جوید: «بوسهل گفت: حجت بزرگ‌تر که مرد قرمطی است و خلعت مصریان است تا امیرالمومنین القادر بالله بیازرد» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۲۰). کینه خلیفه وقت از حسنک نیز از دیگر دلایل اصلی تعذیب و اعدام حسنک وزیر می‌باشد. بیهقی به سفر حسنک به حج اشاره می‌کند و اینکه او از موصل راه گردانید و به بغداد نرفت و خلیفه را نسبت به خود دلگیر و عصبانی کرد: «خلیفه را چند گونه صورت کردند تا نیک آزار گرفت و از جای بشد و حسنک را قرمطی خواند» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۲۲) و خلیفه این کینه را تا زمان مرگ شاه محمود در دل داشت چون که شاه وقت از دستور خلیفه سر باز می‌زد و به آن توجه نمی‌کرد و حسنک را عزیز می‌داشت. تا اینکه سلطنت به مسعود می‌رسد و «وحشت و تعصب خلیفه زیادت می‌گشت اندر نهران نه آشکارا، تا امیر محمود فرمان یافت» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۲۳).

شرایط برای اعدام فردی بلندپایه چه از نظر سیاسی و چه از نظر اجتماعی کاملاً مهیا می‌شود. هم شاه و هم خلیفه از او دل خوشی ندارند و حسنک قرینه قدرت درباری، و برابر نهاد شکوه مذهبی و دینی می‌گردد. گناه حسنک وزیر از یک سوی وهن شاه، یا همان قدح فی الملک است، و از سوی دیگر کفر و الحاد دینی اوست تا به گفته فوکو تعذیب محکوم و بدن او «به مکان اجرای انتقام پادشاه، لنگرگاه تجلی قدرت، و فرصت تایید عدم تقارن نیروها» تبدیل گردد (فوکو، ۱۳۷۸: ۷۲). اعدام همراه با تحقیر و شکنجه و نمایش تمام عیار آن با حضور گسترده مردم و تماشاچیان، و بی‌رحمی که بر آن سایه افکنده است

از نگاه فوکو دو کارکرد دارد: ۱. اصل پیوند میان جرم و کیفر؛ ۲. غضب و شدت مجازات نسبت به جرم صورت گرفته (ر.ک؛ فوکو، ۱۳۷۸: ۷۳). بنابراین، هر چه شدت خشونت در نمایش اعدام بیشتر باشد حقیقت و قدرت، تابش روش تر و عریان‌تری به خود می‌گیرند. در تعذیب نوع اول یعنی «روش شکنجه یا Penal Torture»، که ویژگی مجازات در آن نمایشی، عمومی، و آیینی است، خشونت نقش پُررنگی را بازی می‌کند. نمایش عریان قدرت شاه تبدیل به وسیله‌ای موکد می‌گردد تا نشان دهد این قدرت تنها سرکوبگر نیست بلکه در تمامی سطوح و لایه‌های اجتماعی جریان دارد و تثبیت یافته است. در این حالت همان‌گونه که ذکر شد، قدرت فقط مجازات نیست بلکه مجازات مبدل به شیوه‌ای از اعمال قدرت و شکوه شاهانه می‌گردد. در مراسم اعدام و خشونت تمام‌عیار آن، قدرت بدون پنهان‌کاری و به‌طور مستقیم بر بدن‌ها اعمال می‌گردد و این تجلی‌های مادی و آشکار ابزاری برای تقویت و تجلیل قدرت می‌گردد. بیهقی چنین می‌گوید: «و حسنک را به پای دار آوردند ... و قرآن‌خوانان قرآن می‌خواندند. حسنک را فرمودند که جامه بیرون کش ... و برهنه با ازار بایستاد و دستها در هم زده خودی روی پوش آهنی بیاوردند عمدا تنگ چنان که روی و سرش را پوشیدی، و آواز دادند که سر و رویش را بپوشید تا از سنگ تباه نشود که سرش را به بغداد خواهیم فرستاد نزدیک خلیفه ... و حسنک را سوی دار بردند و به جایگاه رسانیدند، بر مرکبی که هرگز ننشسته بود. و جلادش استوار بیست و رسن‌ها فرود آمد. و آواز دادند که سنگ دهید» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۲۷).

این تصویر و توصیفی است از بدن تعذیب‌شده، داغ‌خورده، مرده یا زنده که در معرض دید عموم قرار می‌گیرد. ترسیم بیهقی نمونه‌ای از شکل عریان تثبیت قدرت می‌باشد: نمایشی، عمومی و در ملاعام، آیینی و مراسمی، همراه با خشونت بسیار. نمونه‌ای از قدرت و نیروی حاکم (هم شاه‌مسعود و هم خلیفه عباسی) که به شکل مستقیم و در قالب تئاتر عظیم تنبیه جسمانی، به نمایش گذاشته می‌شود. بنابراین، حسنک وزیر نمادی از کمینه بدن محکومی است که در پست‌ترین و تیره‌ترین منطقه قلمرو سیاسی و اجتماعی قرار گرفته است. وی سیمای قرینه و وارونه شاه و مذهب می‌گردد و اعدام او وسیله‌ای است برای احیای آیین‌های بزرگ قدرت که هرازچندگاهی بایستی تکرار گردد تا از شکوه و جلال آن کم نگردد؛ برخی از این آیین‌ها عبارت‌اند از تاج‌گذاری شاه، ورود شاه به شهر

فتح شده، و فرمان برداری شورش‌ها. بنابراین اعدام، جایگزین این چنین آیین‌ها می‌گردد تا اگر چنانچه آنها مدتی رنگ باخته و به دست فراموشی سپرده شوند، قدرت در قالب و ظاهری دیگر، یعنی اعدام، جایگزین گردد.

فوکو می‌گوید که هدف تعذیب لزوماً برقراری تعادل میان جرم و مجازات نیست بلکه عیان ساختن عدم تقارنی است میان سوژه‌ای که جرات کرده و قانون را زیر پا گذاشته با پادشاه قدرتمندی که همواره در صدد اعتباربخشی به قدرت خویش است (ر.ک؛ فوکو، ۱۳۷۸: ۶۴). تعذیب کیفی بدنی و بی‌رحمانه است و نیز بخشی از یک آیین تا قربانی خود را بدنام گرداند. حافظه انسان‌ها خاطره نمایش در ملا عام، شکنجه، و دردی را که به اندازه کافی مشاهده شده، حفظ می‌کند. زیاده‌روی در خشونت‌های اعمال شده عنصری از شکوه و عظمت عدالت است. از همین رو است که پس از مرگ نیز تعذیب‌هایی اعمال می‌شود: جسد‌ها سوزانده می‌گردند، خاکستر بر باد داده می‌شود یا کنار جاده‌ها به نمایش گذاشته می‌شود (ر.ک، فوکو، ۱۳۷۸: ۴۷). ابوالفضل بیهقی می‌گوید: «و حسنک قریب هفت سال بر دار بماند چنان که پایهایش همه فرو تراشید و خشک شد چنان که اثری نماند، تا به دستوری فرود گرفتند و دفن کردند، چنانچه کس ندانست که سرش کجاست و تن کجاست» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۲۹-۲۳۰).

باید اذعان کرد که بوسهل زوزنی که در مقام مشاوره شاه مسعود بر می‌آید، در ترسیم ابوالفضل بیهقی از این واقعه، نقش جلاد را به خود گرفته است. آنچه فوکو در عملکرد جلاد و نقش او در اجرای مراسم اعدام می‌نویسد در پیوند با قدرت شاه و عزم اوست: «جلاد در رویارویی با محکوم تقریباً به منزله قهرمان شاه بود. با این حال، قهرمانی اعتراف نشده و حاشاشده» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۶۸). لذا بوسهل را می‌توان جلادی تصور کرد که هم قهرمان شاه است و هم از طرف شاه نادیده گرفته می‌شود. قدرت شاه همیشه حاضر و ناظر است حتی در سرتاسر مراسم اعدام. از آن روی، این چنین مراسمی با کندی صورت می‌گرفت تا بلکه امید محکومان به عفو شاه از یک سوی، و امید به افشای حقایق دیگر از زبان محکوم از سوی دیگر، همواره ممکن و عملی باشد. در بخشی دیگر از داستان حسنک می‌بینیم که کینه بوسهل تمامی ندارد و حتی حاضر نیست از سر حسنک بگذرد. وی در ضیافتی باشکوه و مجلسی نیکوآراسته همراه با غلامان بسیار و مطربان خوش‌آواز، فرمان

می‌دهد تا سر حسنگ که در طبقی با مکبه بوده را بیارند «پس گفت: نوباوه آورده‌اند، از آن بخوریم؟ همگان گفتند: خوریم. گفت: بیارید» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۲۹). هنگامی که طبق را می‌آوردند جمعیت با حیرت می‌بیند که طبق چیزی نیست مگر سر حسنگ و در اینجاست که تصویری از نقش جلادانه بوسهل زوزنی آشکار می‌گردد.

امپراتوری نگاه (Gaze) در داستان حسنگ وزیر نیز درخور توجه می‌باشد. بیهقی می‌نویسد: «چون کارها ساخته آمد، دیگر روز چهارشنبه دو روز مانده از صفر، امیرمسعود بر نشست و قصد شکار کرد و نشاط سه روزه، با ندیمان و خاصگان و مطربان، و در شهر خلیفه شهر را فرمود داری زدن بر کران مصلاى بلخ، فرود شارستان. و خلق روی آنجا نهاده بودند، بوسهل بر نشست و آمد تا نزدیک دار و بالای بایستاد. و سواران رفته بودند با پیادگان تا حسنگ را بیارند. چون از کران بازار عاشقان درآوردند و به میان شارستان رسید، میکائیل بدانجا اسب بداشته بود، پذیره وی آمده وی را مواجر خواند دشنام‌های زشت داد ...» (بیهقی، ۱۳۹۳: ۲۲۶).

این نمایش عمومی اعدام، در دل خود مفهوم ابژه نگاه دیگران بر مجرم (در اینجا حسنگ وزیر) را دارد. در یک تحلیل فوکوی، می‌توان پیوند میان نگاه و قدرت و نقش منفی چشم-محوری در ابژه کردن محکوم را متصور بود. انسان‌هایی که به تماشای اعدام می‌شتابند، خود نیز در موقعیت دو سویه ابژه و سوژه هستند. یعنی انسان‌های ناظر اعدام، خود تماشاگر تحت مشاهده‌ای هستند که جانشین تماشاگر غایب (یعنی شاه مسعود) گشته‌اند (ابژه-سوژه).

بیهقی با قلمی استوار و با شیوه‌ای درخور توجه و بلاغتی محکم، در تاروپودی که هم تاریخ و هم ادبیات را در خود حفظ کرده است، در داستان حسنگ وزیر به بازنمود تئاترگونه «درد» می‌پردازد. در این بازنمود تئاتری درد، نماینده مذهب (خلیفه عباسی) و نماینده قدرت سیاسی (شاه مسعود)، درد را بر جسم مرئی محکوم حک می‌کنند. اولویت بخشی به نگاه و خیرگی، که پیوسته هم محکوم را ابژه و هم تماشاگران این اعدام را ابژه و سوژه می‌کند قابل توجه است. شرح تشریفات تئاتر عظیم اعدام، با نگارش جزء به جزء و دراماتیک ابوالفضل بیهقی، با بیان روابط درهم پیچیده قدرت درباری و

مذهبی، نمونه‌ای بارز از یک متن تاریخی-ادبی است که در درک بهتر تفسیرهای میشل فوکو از قدرت و کشف پیوند میان جامعه گذشته و حال به ما کمک می‌کند.

۳- نتیجه گیری

بی‌شک آثار ادبیات کلاسیک آینه‌ای از اجتماع و وقایع سیاسی و فرهنگی آن است. بررسی این آثار بر اساس تحلیل‌های جامعه‌شناختی در چهره‌های تازه‌ای فراروی انسان معاصر باز می‌کند. تاریخ بیهقی آینه‌ای تمام‌نما از بُرهه‌ای از تاریخ ایران و وقایع آن است. ابوالفضل بیهقی با نگارش این وقایع سعی داشته است که آیندگان را عبرت دهد و آنها را در کلاس مدرسه تاریخ بنشانند. آنچه از تفسیر و نقد بر دار کردن حسنک بر اساس نظریه‌های میشل فوکو به دست آمد می‌تواند در فهم این اثر جاودانه خواننده را یاری رسانده و لذت متن را دوچندان کند. نقدهای اجتماعی و جامعه‌شناسانه، بینش‌های اجتماعی خوانندگان را افزایش داده و گره از ساختارهای درهم‌تنیده متن ادبی و نظام‌های اجتماعی می‌گشاید.

بررسی تنبیه و مجازات در تاریخ بیهقی و تفسیر فوکویی از آن، ابعاد مجازات و پیوند آن با ارکان قدرت را روشن می‌سازد. مثلث شاه، خلیفه، و محکوم در این تئاتر شکوهمند اعدام، و آیین سیاسی که طی آن محکوم نمادی از برابر نهاد شاه می‌گردد، همگی مجازات را به مثابه پدیده‌ای قوام‌بخش قدرت و عنصری اجتناب‌ناپذیر نشان می‌دهد. فوکو می‌گوید: «در زیاده‌روی‌های تعذیب‌ها، اقتصاد تمام‌عیاری از قدرت به کار گرفته می‌شود» (فوکو، ۱۳۷۸: ۴۷). حسنک که قربانی سیاست و بازی‌های آن گشته است، در نازل‌ترین و دورافتاده‌ترین منطقه این تئاتر اعدام و قلمرو سیاسی قرار گرفته است. فوکو بر این موضوع تاکید می‌کند که در جوامع بشری، نظام تنبیهی را باید در تاروپود اقتصاد سیاسی بدن جستجو کرد. بدن همیشه هسته اصلی تنبیه و ملاحظات آن بوده است: «تاریخ‌نگاران از دیرباز نگارش تاریخ بدن را آغاز کرده‌اند. آنان بدن را در حوزه نوعی جمعیت‌نگاری یا آسیب‌شناسی تاریخی مطالعه کرده‌اند؛ آنان بدن را جایگاه نیازها و اشتیاق‌ها، مکان فرایندهای فیزیولوژیک و سوخت و سازها، آماج حمله میکروب‌ها و ویروس‌ها در نظر

گرفته‌اند ... تا حدود زیادی، بدن به منزله نیروی موکد است که به محاصره قدرت و استیلا در می‌آید» (فوکو، ۱۳۷۸: ۳۷).

ابوالفضل بیهقی نیز در ترسیم ماجرای حسنک وزیر به تشریح بدن و درد و نیز انقیاد آن توسط قدرت و سرشت غلبه‌کننده آن پرداخته است. تاکتیک سیاسی شاه‌مسعود غزنوی در به انقیاد کشیدن محکوم و انتشار قدرت در فرودست‌ترین لایه‌های اجتماع، شمه‌ای از روش‌های تنبیهی در تاریخ ایران است که بر پایه تکنولوژی سیاسی بدن، مناسبات قدرت و روابط ابژه‌ای را استحکام می‌بخشد. بنابراین، بدن همواره هم وسیله است و هم هدف که حتی در ملایم‌ترین شیوه‌های تنبیه و تعذیب و شکل متمم‌تانه آن، باز در تسخیر قدرتی نامرئی قرار می‌گیرد. فوکو در تحلیل‌های نهایی خود در تبارشناسی قدرت و تنبیه، در کنار بدن، روح را نیز به معرکه آورده و از چگونگی تعذیب روح و تبدیل بدن به زندانی برای آن سخن به میان می‌آورد.

فهرست منابع

الف) کتاب‌ها

۱. براون، ادوارد. (۱۳۶۷). **تاریخ ادبیات ایران: از فردوسی تا سعدی**. ترجمه فتح‌الله مجتبابی. چاپ چهارم. تهران: انتشارات مروارید.
۲. بیهقی، ابوالفضل محمدبن‌حسین. (۱۳۹۳). **دیبای دیداری: متن کامل تاریخ بیهقی**. به کوشش محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی. چاپ دوم. تهران: انتشارات سخن.
۳. ترابی، علی‌اکبر. (۱۳۸۰). **جامعه‌شناسی ادبیات فارسی**. چاپ دوم. تبریز: انتشارات فروغ آزادی.
۴. ریپکا، یان. (۱۳۸۵). **تاریخ ادبیات ایران: از دوران باستان تا قاجاریه**. ترجمه عیسی شهابی. چاپ سوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۵. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۸۹). **تاریخ ادبیات در ایران**. جلد اول. چاپ نوزدهم. تهران: انتشارات فردوس.
۶. صهبا، فروغ. (۱۳۹۰). **تاریخ بیهقی در بوته نقد جدید: نگاهی به تاریخ بیهقی بر مبنای نظریه تاریخ‌گرایی نوین**. چاپ اول. قم: انتشارات فارس‌الحجاز.

۷. فوکو، میشل. (۱۳۷۸). **مراقبت و تنبیه: تولد زندان**. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهانزاده. چاپ دوم. تهران: نشر نی.
۸. مقدادی، بهرام. (۱۳۷۸). **فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی: از افلاطون تا عصر حاضر**. چاپ اول. تهران: انتشارات فکر روز.
۹. مورگان، دیوید. (۱۳۷۳). **ایران در قرون وسطی**. ترجمه عباس مخبر. چاپ اول. تهران: انتشارات طرح نو.
۱۰. یوسفی، غلامحسین. (۱۳۹۰). **دیداری با اهل قلم: درباره بیست کتاب نثر فارسی**. چاپ نهم. تهران: انتشارات علمی.

ب) مقاله‌ها

۱. اردشیریان، شهرام. (۱۳۹۴). «بررسی اندیشه‌های تاریخ‌نگاری مدرن در تاریخ بیهقی». تاریخ نو. شماره ۱۳، صص ۳-۲۸.
۲. اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۷۴). «جهان بینی ابوالفضل بیهقی» در *یادنامه ابوالفضل بیهقی: مجموعه سخنرانی‌های مجلس بزرگداشت ابوالفضل بیهقی*. چاپ دوم. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی. ۳۸-۱.
۳. اصغرزاده، محمد، حسین اسکندری و جهان دوست سبزعلیپور. (۱۳۹۱). «تصویرسازی سینمایی در تاریخ بیهقی». ادب پژوهی. شماره ۲۲، صص ۶۵-۹۵.
۴. شفیعی، محمد. (۱۳۷۴). «تراژدی‌های تاریخ بیهقی» در *یادنامه ابوالفضل بیهقی: مجموعه سخنرانی‌های مجلس بزرگداشت ابوالفضل بیهقی*. چاپ دوم. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی. ۳۷۴-۳۹۲.
۵. متینی، جلال. (۱۳۷۴). «سیمای مسعود غزنوی در تاریخ بیهقی» در *یادنامه ابوالفضل بیهقی: مجموعه سخنرانی‌های مجلس بزرگداشت ابوالفضل بیهقی*. چاپ دوم. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی. ۵۳۰-۶۰۷.

ج) منابع لاتین

A) sBooks

1. Abrams, Meyer Howard. (1993). **A Glossary of Literary Terms**. Boston: Wadsworth Cengage Learning.
2. Foucault, Michel. (1972). **The Archaeology of Knowledge**. New York: Harper & Row.

3. _____. (1992). **The History of Sexuality**. London: Penguin.
4. _____. (1995). **Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason**. London: Routledge.
5. _____. (1997). **The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences**. London: Routledge.
6. Gutting, Gary. (1996). **The Cambridge Companion to Foucault**. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Selden, Raman. (1993). **A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory**. New York: Harvester.
8. Smart, Barry. (1985). **Michel Foucault**. London: Routledge.